

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Кызыл-Сылдысская средняя общеобразовательная школа с.Булун-Бажы
Эрзинского кожууна Республики Тыва

«Рассмотрено»
Руководитель ШМО
Серембил М.Х.
Протокол № 1
от 19 августа 2023г.

«Согласовано»
Заместитель директора по
УВР
Баадыр Д.П.
от 21.08 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родной (тувинской) литературе

указать предмет, курс, модуль

ступень обучения, класс: основное общее образование, **9 класс**

(основное общее, среднее (полное) общее образование с указанием классов)

Уровень: базовый

(базовый, профильный)

Общее количество часов по плану **34ч.**

Количество часов в неделю **1 час**

Год составления: **2023-2024** учебный год

Срок реализации: 1 год

Учитель: Хумбун Анай-Хаак Аясовна

Тайылбыр бижик

9-ку класска төрөөн чогаалга ажылчын программада кирген чогаалдарның даңзызын Куулар Д. С болгаш Монгуш А. М -ның тургусканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература”(Кызыл 1994) программазына даянып тургускан. А амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге, сорулгаларына даянып, Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижек программаны удуртулга кылган.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредилгиз:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медерелдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгиз:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптик-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаалчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болуруна өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарына салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаалдып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнөзин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарына, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның

чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкынниг эвес, а медреселдii-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдып, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүн үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүңгө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Элективтиг курстарны (өөреникчилерниң шилилгези-биле спецкурстар) чорударын эртемнер аайы-биле шилип өөрениринге белеткел ажылы кылдыр көрүп болур.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемни өөредириниң түңнелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдii-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандыраарыңе угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарыңе: эртемниң спецификазын медресеп билип алырыңе, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метанпредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемни өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 9-ку класска хронологтуг, проблема-тематиктиг принципке үндезилеттинип ажылдап кылдыңган. Үндезин билиглери – *чечен үе болгаш чогаалчы, чогаалчы болгаш номчукчу*.

9-ку класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитилелдиң амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
- чогаалдың этиктиг, философчу, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
- аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылыр;
- өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билир;

- чогаалды аянныг номчуп билир (номдан база шээжи-биле);
- аңгы-аңгы жанр-хевирлерниң чогаалдарына шын делгеренгей харыыны тургузуп, сөзүглелдин уткаын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;
- бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлерин бижиб билир;
- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-биле ажылдап билир.
- эртемни шиңгээдип алганының түңнелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзыраңгай болур.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицаалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

9-ку класска тыва чогаал эртемниң өөренир чүүлдери

Өөредилге планын ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны Куулар Д. С, Монгуш А. М. 5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература программасы. (Кызыл: ТывНУЧ, 1994.) база Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның тургусканы ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарына «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (Кызыл, 2013) деп чижек программасына даянып бижээн.

Өөредилге ному: М.А.Кужугет, Л.Х. Ооржак. Тыва чогаал. 9 класс. Кызыл, 2022.

9-ку класстың тыва чогаал кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы

Ша к	Блок	Тема	Онаалга	Хуусаа	
				Пла н	Фа кт
1	Кирилд е	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	Конспект		
2	Эрте бурунгу тураскаа лдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Күлтегинге тураскааткан биче бижик). «Означенное суурдан тывылган тураскаал»	Словарьлыг ажыл		
3	Поэзия	Кюнзегеш Ю.Ш. «Көк-Эл», Кюнзегеш Ю.Ш. «Багырның хылыжы»	Чогаалдың идеязын тодарадыр		
4		Даржай А.А. «Бурунгунуң изи-биле», Иргит И.Б. «Көжээ дажы»	Шээжилээр		
5	Проза	Тока С.К. «Каргыга чорааным». ЧТ. Очерк	Чогаалдың идеязын тодарадыр		
6	Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Саны-Мөге»	Үзүндүнү шээжилээр		
7		Идам-Сүрүң М.Ы. «Союспаң» ЧТ. Баллада дугайында билиг	Союспаңның омур-хевирин бижиир конспект		
8		Пюрбю С.Б. «Чечек» ЧТ. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринин дугайында билиг	Үзүндүнү доктаадыр		
9		Пюрбю С.Б. «Чечек»	Чедир номчуур		
10	Поэзия	Пюрбю С.Б. «Кара-Суг», «Хайыракан»	Шулуктун тургузуун сайгарар		
11		Намзырай З.А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	Чогаадыг «Төрөөн черим делгемнери»		
12	Проза	Куулар Н.Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	Чедир номчуур		
13		Куулар Н.Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	Чогаалдың сюжеди кандыгыл?		
14	Драмату ргия	Көк-оол В.Ш. «Хайыраан бот» ЧТ. Трагедия – шии чогаалының хевир	Караның омур-хевирин бижиир		
15		Көк-оол В.Ш. «Хайыраан бот»	Шиииниң кол маадырлары кымнарыл?		
16		Көк-оол В.Ш. «Хайыраан бот»	Чедир номчуур.		
17	Россия чоннары ның литерату разы.		Чогаалдың темазы, идеязын тодарадыр		

	Делегей литерату разы				
18		Шекспир В «Ромео и Джульетта»	номчуур		
19	Поэзия	Пюрбю С. Б «Тулчуушкунче», «Кызыл кош»	Шулукту ооренир		
20	Проза	Сарыг-оол С.А. «Белек»	Илдирмааның овор- хевири бижиир		
21		Сарыг-оол С.А. «Белек»	Чедир номчуур		
22		Саган-оол О.К. «Арат чоннуң мурнундан»	Чедир номчуур Чогаалдың кол уjur утказын тодарадыр		
23		Эренчин В.Л. «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг»	Шулукту шээжилээр		
24	Проза		Номчуур Кол маадылдарын тодарадыр		
25		Танова Е.Т. «Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр»	Номчуур Чогаалдың сюжедин бижиир		
26	Поэзия	Серен-оол В.С. «Огже чалалга»	Чурук чуруур		
27	Проза	Даржай А.А. «Оңгар»	Номчуур Чогаалдың тема, идеязы кандыгыл?		
28		Даржай А.А. «Он рубль»	Ава дугайында үлегер домактар тывар Сюжедин тодарадыр		
29		Сеглеңгмей Ф.Ш. «Тын дээш демисел»	Номчуур		
30		Сеглеңгмей Ф.Ш. «Тын дээш демисел»	Чогаалдың киржикчилеринге характеристика бижиир		
31		Өлчей-оол М.К. «Уш чүве кара», «Уш чүве дошкун», «Уш чүве дудуу»	Ар 305 айтырыгларга харыылаар Кайы-бирээзин шээжилээр		
32	Россия чоннары ның литерату разы. Делегей литерату разы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	Шээжилээр		
33	Поэзия	Мижит Э.Б. «Сүбедей»	Чедир номчуур Чурук чуруур		
34		Даржай А.А. «Тыва дылым»	өөренир		